خاڵ

گۆڤارێکی هزریی ڕۆشنبیرییە
دوومانگ جارێک دەردەچێت
ژمارە (٧) تشرینی یەکەمی
٢٠١٦

خاوەنی ئیمتیاز و سەرنووسەر
تۆفیق کەریم
٠٧٥١١٤١٢٥٤٣ - ٠٧٧٠١٤١٢٥٤٣
tofeqkarem@yahoo.com

بەڕێوەبەری نووسین
عادل سدیق

بەڕێوەبەری هونەریی
ڕەوشت محەمەد

ڕاوێژکاری یاسایی
بەکر حەمەسدیق

ڕاوێژکاران

پ. د. موحسین عەبدولحەمید
پ.ی. د. عوسمان عەلی
پ.ی. د. عوسمان هەڵەبجەیی
پ.ی. د. ئیسماعیل بەرزنجی
پ.ی. سەلام ناوخۆش
ئیدریس سیوەیلی

سایتی گۆڤاری خاڵ:
www.xalkurd.com

تیراژ: ١٥٠٠
نرخ: ١٥٠٠ دینار
چاپخانە: سەردەم

لەم ژمارەیەدا

سەروتار .... (تۆفیق کەریم) ٣

تەوەر

دەوڵەت لەڕوانگەی ئیسلامەوە لە نێوان ئایینی و مەدەنیدا .... (د. هادی عەلی) ٦

دەوڵەتی ئیسلامی فۆڕمێکی تری بەرهەمهێنانەوەی دەوڵەتی عەلمانی شکستخواردوی ناوچەکە (ئەبوبەکر کاروانی) ١٦

بەرکۆڵێک بۆ پەرتوکی (ئیسلامیەکان و دەوڵەتی مۆدێرن) .... (بوخاری عەبدوڵای قەسرێ) ٣٤

سەرکردەی کاریزما و پێگەی لە فیکر و مێژووی ئیسلامیدا .... (نازم عەبدوڵڵا) ٤٢

دەوڵەتداری لە هزری ناصری سوبحانی خوێندنەوەیەکی .... (زانا ڕۆستایی) ٥٠

دادگەریی وەک بەهایەکی قورئانی .... (فاتح سەنگاوی) ٥٧

جیهاد لە نێوان نیگای خودایی و کەلەپووری کۆمەڵایەتیدا .... (و: کامەران جمال محمد) ٦٤

ئارام قادر: ئیسلام دژی حکومەتی ئاینییە .... (دیمانە) ٧١

بنەماکانی دەوڵەتی مەدەنی لە فیکری ئیسلامیدا .... (محەمەد ڕەوف) ٧٦

ڕۆڵی میانڕەویی لە سەقامگیریی کۆمەڵگادا .... (شیروان شەمێرانی) ٨٥

سستمی سیاسی ئیسلامی لەلای بونیاگەراکان و سەلەفییەکان .... (ئیمداد تەها) ٩٤

بابەتی گشتی

ئاماژە بە کورد و کوردستان لە قورئان و ژیاننامەی پێغەمبەر(د.خ)دا .... (د. عومەر عەبدولعەزیز) ١٠٧

جینۆساید و جینۆسایدی کورد لە عێراقدا .... (عادل سدیق) ١٢٦

مەلای گەورەی کۆیە و هەوڵە ڕیفۆرمخوازییەکانی .... (زامدار ئەحمەد) ١٣٤

هۆشیاری سیاسی لە سەردەمی جیهانگیریدا .... (ئیدریس کاریتانی) ١٣٩

بەکەلتورکردنی دەوڵەتداریی .... (سەرنووسەر) ١٥٢

مەلای گەورەی کۆیە و هەوڵە ڕیفۆرمخوازییەکانی

زامدار ئەحمەد

بەکالۆریۆس لە مێژوو.

کتێبێکی چاپکراوی هەیە.

مەلا محەمەدی کوڕی مەلا عەبدوڵلای کوڕی مەلا ئەسعەدی کوڕی مەلا عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلا عەبدوڵلای کوڕی مەلا محەمەدی کوڕی مەلا ئیبراهیمی کوڕی شێخ حەسەنە، دایکی ناوی عائیشەی کچی حاجی بەکر ئاغای حەوێزییە.

مەلا محەمەد به مەلای کۆیە و مەلای گەورە و مەلای گەورەیی کۆیی ناسراوە، لە ساڵی (١٨٧٦) لە بنەماڵەی جەلیزادەی شاری کۆیە لەدایکبووە(١).

مەلای گەورە، لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا لەلایەن باوکییەوە ئیجازەی مەلایەتی پێدەدرێت، لە دوای بوون بە مەلا، دەست دەکات بە کاری مەلایەتی و وتاردان، لە ماوەیەکی کەمدا بەهۆی بە توانایی و لێهاتووییەوە ناو دەردەکات، تەنانەت لە تەمەنی نۆزدە ساڵیدا ئیجازەی مەلایەتی بە چەند هاوڕێیەکی خۆی بەخشیوە(٢)، هەروەک لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستانەوە خەڵک چوونەتە لای مەلای گەورە و خوێندوویانە(٣).

مەلای گەورە، زۆر پلە و پۆستی سیاسی و ئیداری وەردەگرێت، لەسەر داوای مەلا محەمەد، والی موسڵ (سلێمان نەزیف) بڕیار دەدا قوتابخانە لە شاری کۆیە بەناوی (کویسنجاق ئولا) قوتابخانەی یەکەم بکاتەوە. لەوەش زیاتر لە ساڵی (١٩٢٠)دا مەلای گەورە و جەمیل ئاغای حەوێزی حاکمی شاری کۆیە، یاداشتیان بۆ حاکمی سیاسی بەریتانی بەرزکردۆتەوە و داوای دروستکردنی دەوڵەتی کوردییان کردووە(٤)، لە دێڕە شیعرێکیدا دەڵێت:

هەتا دەمرم لە بۆ کوردان دەناڵم
عیلاجیان چۆن بکەم هاوار بەماڵم

مەلای گەورە، بایەخێکی زۆری بە خوێندنەوەی کتێبە زانستی و سیاسی و مێژووییەکان داوە، هاوکات زۆر بایەخی بە زمانی کوردی داوە، و زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکیشی بە باشی زانیوە(٥). لە ساڵی ١٩٣٠ بەدواوە، قۆناغی پێگەیشتنی فیکری و فەلسەفی مەلای گەورە دەستپێدەکات، چونکە لەو قۆناغەدا شارەزایی تەواو لە زۆربەی زانستە ئاینییەکانی ئیسلامدا پەیدا دەکات، هەروەک لەو ساڵە بەدواوە دەستیکردووە بە تەفسیرکردنی قورئانی پیرۆز بەناوی کەلامی خودا، کە لە (١٠) بەرگ پێکدێت و لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٣٣ بۆ ١٩٤٣)دا تەواوی کردووە(٦). ناوبراو لە تەمەنی (٦٧) ساڵیدا و لە ١٩٤٣/١٠/١٢ بەهۆی نەخۆشی قورحەی مەعیدە، لە شاری کۆیە کۆچی دوایی دەکات(٧).

مەلای گەورە، لە ماوەی ژیانیدا ژمارەیەکی زۆر نووسین و کتێبی نوسیوە، زۆربەی کاتەکانی بۆ زانست و زانیاری تەرخان کردووە، بە وەرگرتن و بە بەخشین، مەلای گەورە، بەرهەمەکانی بە زمانەکانی عەرەبی و کوردی نووسیوە، کە ئەمانەن(٨):

کتێبە کوردییەکان:

١- کەلامی خوداوەند/ تەفسیری قورئان
٢- فری فری قەل فری
٣- عەقیدەی کوردی
٤- نوێ کەرەوە
٥- دیاری مەلا محەمەدی کۆیی/ شیعر
٦- حیکایەت، خەون، کەرامەت

کتێبە عەرەبییەکان:

١- التكميل فى وجوب الفرق بين الممكن و المستحيل
٢- ضياعان: ضياع الحياة، ضياع الدين (دين الاسلام)

٣ـ ابهى المارب فى اثبات الواجب
٤ـ الالة والطبيعة العقل و النبوة
٥ـ حقيقة الاسلام و الايمان والاحسان
٦ـ الحدس سلم الارتقاء
٧ـ خراب العالم
٨ـ ستة اشخاص
٩ـ غايتي واملي فى علمى وعملي
١٠ـ القائد الي العقائد
١١ـ الكلام الجديد
١٢ـ مسالة الاختيار
١٣ـ المشاهد
١٤ـ المعجزات والكرامات
١٥ـ مقالة في تحقيق صفة الكلام
١٦ـ المصقول في علم الاصول

بەداخەوە بەهۆی کەمی و نەبوونی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەوە هیچ یەکێک لەو بەرهەمانە لە سەردەمی خۆیدا بڵاونەکرانەوە، بەڵام لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا بەشێکیان بڵاوکرایەوە، لە ماوەی دە ساڵی ڕابردووشدا زۆربەی کتێبەکانی چاپکرا و خرایە بەردەستی خوێنەران، بە(تەفسیری کەلامی خودا)شەوە.

ڕیفۆرم و چاکسازییە ئاینییەکانی مەلای گەورە

بەکارهێنانی چەمکی «مەلای گەورە» بۆ کەسایەتییەک، گوزارشتە لە لێهاتوویی و گەورەیی و جیاوازی ئەو زانایە، مەلای گەورە، مەلا و کەسایەتییەکی ئاینیی بوو، هاوشێوەی سەعید نورسی لە باکووری کوردستان، ئەحمەدی موفتیزادە و ناسی سوبحانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس لە باشووری کوردستان، واتە جیاواز لە کەسایەتییە ئاینییەکانی دیکەی هاوسەردەمی خۆی و دوای خۆیی بووە. لە دوای ئەوەی مەلای گەورە، ئیجازەی مەلایەتی وەردەگرێت و نازناوی مەلای گەورەی پێدەدرێت لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا، ژمارەیەک چاکسازی کۆمەڵایەتیی و کولتووریی و ئایینی ئەنجامداوە، لێرەدا ئاماژە بە هەندێک لە کارەکانی ناوبراو دەکەین.

مەلای گەورە، لە ژیانیدا دژی زۆرداران و ئەفسانە پەرست و مێشك وشك و ناحەزانی كورد بووە

مەلای گەورە، لە ژیانیدا دژی زۆرداران و ئەفسانە پەرست و مێشک وشک و ناحەزانی کورد بووە(٩)، بەردەوام دژی هەموو ئەو مەلایانە بووە کە دژی پێشکەوتن بوون و هەوڵی چاندنی تۆوی خورافەیان داوە لە دەماغی خەڵکیدا(١٠). بەتایبەت ئەوانەی هەوڵیانداوە ئایین بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بەکاربهێنن، بەنمونە شێخەکان، کە هەوڵیانداوە خەڵکی بەرەو لای خۆیان ڕابکێشن و بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بەکاری بهێنن و بیانکەنە دەروێش و موریدی خۆیان، لە پارچە شیعرێکدا دەڵێت:

هەتا شێخی لە کوردستان بمێنێ
ئومێدی زیندەگانیت پێ نەمێنێ
تەریقەی قادری و نەقشبەندی
بەبای دا ڕەونەق و ئاهەنگی کوردی(١١)

هەروەها، لە شیعرێکی دیکەدا دەڵێت:

شێخی ئەهلی سوننە و جەماعەت

مەلای گەورە، بە بەردەوامی هانی خەڵکی دەدا کە سەربەست بژین و بۆ ئازادی هەوڵبدەن

بە هەمـوو فێڵ و تەدبیر و کیاسەت
هـەر وەکوو پاپا بەهەشت دەفرۆشی
وەی قورت بەسەر گەلی بێ هۆشی(١٢)

جگە لەم دوو پارچە شیعرە، لە چەند شوێن و شیعری دیکەدا سەبارەت بە شێخەکان قسە دەکات، ئەوەش ئاماژەیە بۆ باڵادەستی شێخەکان لەنێو کۆمەڵگەی کوردیدا، هەر لەو روانگەیەوە دەڵێت:

بەسـیە بۆ خاتری خـوا بەسیە
تابەکەی بەزمی خانەقا و تەکیە
شێخە فەندی ئیتر بترسی لە خوا
میللەتی قوڕ بەسەر چ حاڵ نەما(١٣)

رووبەڕووبونەوەی شێخ و تەکیە و خانەقا، لەلایەن مەلای گەورەوە، یەکێکە لە چاکسازییەکانی کە بۆ کۆمەڵگەی کوردی کردوویەتی، هەوڵیداوە کە خەڵکی هۆشیار بکاتەوە و تێیان بگەیەنێت ئەوانەی دەکرێن تەنیا کرداری دونیایین و بۆ مەبەستی تایبەتی دەکرێن. لە هەڵوێستێکی لەم شێوەیەدا، ئەگەر پێگە کۆمەڵایەتی و زانستی و ناسراوییەکەی بنەماڵەی جەلی زادە نەبووایە، دوور نەبوو مەلای گەورە شار بەدەر بکرایە، چونکە شێخەکان لەو سەردەمەدا خاوەن لایەنگرێکی زۆر و پێگەیەکی کۆمەڵایەتی و ئایینی بەهێز بوون، ئەگەر ئەوەش بزانین پێشوتر لە سەردەمی مەلا عەبدوڵڵای باوکی مەلای گەورەدا، حاجی قادری کۆیی، لە کۆیەوە ئاوارەی ئەستەنبوڵ کراوە(١٤).

لەو سەردەمەدا، لەلای خەڵکی زمانی قورئان و ئایین تەنها زمانی عەرەبی بووە، واتە نەدەکرا بە زمانێکی دیکە قورئان بخوێنیتەوە و بنووسی، بەڵام مەلای گەورە، ئەو قسانەی ڕەتکردەوە و قورئانی پیرۆزی وەرگێڕایە سەر زمانی کوردی و لە (١٠) بەرگدا نوسییەوە، تەفسیرەکەشی هەڵقوڵاوی نێو کۆمەڵگەی کوردەواریی بوو، واتە خوێندنەوەیەکی کوردانەی بۆ کردووە. ئەڵبەتە لەنێو تەفسیرەکەشیدا، بانگەشەی بۆ چاکسازی کۆمەڵایەتیی و کولتووریی و فەرهەنگی و سیاسی کردووە(١٥)و بۆچوونی وابووە، کە دەبێت ئایین کاریگەری پۆزەتیڤی لەسەر مرۆڤ هەبێت، دەبێ بەردەوام بۆ بەرزی بڕوانێت و خۆی بە بچووک و زەلیلی نیشان نەدات(١٦).

مەلای گەورە، بە بەردەوامی هانی خەڵکی دەدا کە سەربەست بژین و بۆ ئازادی هەوڵبدەن(١٧)، لە تەفسیرەکەشیدا باسی لەوە کردووە کە پێویستە سوود لە چاکسازی و شارستانێتی ئەوروپا وەربگرین، بەنموونە بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و چاپخانە و کردنەوەی فێرگە و زانکۆ، تەنانەت لە هەندێ شوێندا سەرسامی خۆی بە شارستانێتی ڕۆژئاوا نیشان دەدات. ئەوە لەکاتێکدا بەشێکی زۆر لە مەلاکانی ئەو دەم، دووبارەکردنەوەی کارەکانی ڕۆژئاوا و تەنانەت قسەکردن بە زمانەکانی ئەوان بە گوناهـ و حەرام زانیوە، بەڵام ئەوە تێڕوانینی مەلای گەورە بووە(١٨).

یەکێک لە چاکسازییە کۆمەڵایەتییە گرنگەکانی مەلای گەورە، کە تاڕادەیەک پەیوەندی بە ئاینیشەوە هەیە، پرسی ناردنی منداڵانە بۆ خوێندنگاکان، ئەو

کات بەشێک لە مەلاکان لەو بڕوایەدا بوون کە ناردنی منداڵ بۆ خوێندنگا حکومییەکان کارێکی ناپەسندە و بە گوناهیان داناوە، ئەوان دەیانگووت پێویستە منداڵان لە حوجرەکاندا بخوێنن، بەڵام مەلای گەورە، گوێی بەو قسانە نەدەدا و نەجیبەی کچی لەگەڵ کوڕان ناردە خوێندنگا، ئەوەش بۆ ئەو سەردەم زۆر سەخت بوو، چونکە مەلاکان قایل نەدەبوون کوڕەکانیان بخەنە بەر خوێندنی حکومی(١٩)، لەمبارەیەوە مەلای گەورە دەڵێت:

عیلمی تەبیعەت عیلمی خودایە
(قـال) و (قول) گـشتی هـەبایە
عیلمی کیمیات گەر نەخوێندووە
بـەخوا نازانی خوا چی کردووە(٢٠)

نەجیبە جەلیزادەی کچی، بە یەکەم فێرخوازی کچ لە کۆیە دادەنرێت کە لەگەڵ کوڕاندا لە خوێندنگا خوێندوویەتی، ئەمەش بۆ قۆناغی خۆی بە چاکسازییەکی گەورەی کۆمەڵایەتی و کولتووریی و فەرهەنگی کوردی دادەنرێت. ئەمانەی کە باسکران، بەشێک بوون لەو ڕیفۆرمانەی کە مەلای گەورە، لە سەردەمی خۆیدا ئەنجامیداون.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

١- مغدید حاجی: الملا محمد الكويي (مەلای گەورە)، مطبعە وزارة الثقافية، ط٢، اربیل، ٢٠٠٨، ص٣٢.

٢- عەبدولخالق عەلادین: مەلای گەورە- زانا و ئەدیب و شاعیر، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٣٣.

٣- جواد فقي رسول الجوم حيدري: محمد بن عبدالله الجلي وجهودة العلمية، مكتب التفسير، اربيل، ٢٠٠٦، ص١٠٦.

٤- عەبدولخالق عەلادین: س. پ، ل٣٥.

٥- کامەران بابانزادە: مەلای گەورەی کۆیی- سێیەمین ڤیستیڤاڵی سەنتەری پەرەپێدانی لاوان، سلێمانی، ٢٠١٢، ل١٤٦.

٦- مەلا محەمەدی جەلی کۆیی(مەلای گەورە): فڕی فڕی قەل فڕی، پرۆژەی تیشک، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٧.

٧- مەلای گەورە، ڕووناکبیرێکی پێشکەوتووخواز، ڕۆڤار، ژ(٧١)، چاپخانەی چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٢، ل٧.

٨- مەلا محەمەدی جەلی کۆیی (مەلای گەورە): س.پ، ل٩.

٩- مەسعوود محەممەد: گەشتی ژیانم، سەنتەری لێکۆڵینەوە و پەخشی کۆیە، کۆیە، ٢٠٠٩، ل١٦.

١٠- هاوکار عەبدوڵڵا شێخ وەسانی: دین و جیهانبینی مەلای گەورە هەڵبژاردەیەک لە بەهێزترین بابەتەکانی تەفسیری مەلای گەورە، ٢٠١٦، (بلاونەکراوە)، ل١١٣.

١١- عەبدولخالق علاءالدین: س.پ، ل١٠٧.

١٢- هـ . س، ل ١٤٨.

١٣- هـ . س، ل ١٥٨.

١٤- ئاراس محەمەد ساڵح: هەوڵەکانی مەلای گەورەی کۆیە لە چاکسازی و نوێکردنەوەی بیری ئایینیدا، ٢٠١٦، (بلاونەکراوە)، ل١٣.

١٥- هـ .س، ل١٦.

١٦- هاوکار عەبدوڵڵا شێخ وەسانی: س.پ، ل١٢٧.

١٧- هـ .س، ل١١٩.

١٨- ئاراس محەمەد ساڵح: س.پ، ل١٧.

١٩- ئالا دارا عەبدولمەجید: ئافرەت لە دیدی مەلای گەورە، ماستەرنامەیەکە پێشکەشی بەشی کوردی کۆلێژی پەروەردەی زانکۆی کۆیە کراوە، ٢٠١٤، (بلاونەکراوە)، ل٨٦.

٢٠- عەبدولخالق علاءالدین س.پ ، ل١١٤.